

Eesti pagulaskirjanduse ajalugu ja kirjanduslikud arhiivid

Rutt Hinrikus

Eesti Kirjandusmuuseum

2009.aasta jaanuarikuus esileti Tallinnas 800-leheküljelist mahukat kirjanduslugu – “Eesti kirjandus paguluses XX sajandil”.¹

Selle raamatu 250 alguslehekülge annavad ülevaate proosast, järgnevad käsitletud vaatlused memuaristikast, näitekirjandusest, luulet, laste- ja tõlkekirjandusest, lõpus on ülevaated ka kordustrukkidest, kriitikast ja kirjandusteadusest. Osa raamatust on samuti kordustükk - kõik peatükid peale kõige mahukama ehk proosapeatüki on ilmunud varem vihikutena alates 1993. aastast.²

Selle raamatu ilmumine tähistab eesti pagulaskirjanduse retseptsiooni metatasandit, kirjanduse andmist lugejale koos tõlgenduste ja seletustega.

Teekonna pikkust, mis lahutas pagulaskirjanduse mahasalgamist ta tunnustamisest ja viis ühise eesti kirjanduse taastamiseni, illustreerivad minu jaoks kaks meenutust.

See oli vist 1982. aastal, kui minult küsis Välismaaga Sõprussidemete Arendamise Eesti Ühingu juhataja, kas see kirjandus, mida Rootsis või mujal eesti keeles kirjutatakse, on eesti kirjandus.

Kokutasin vastuseks - tundsin end selles nõukogude julgeoleku kultuurselt puhtas n.ö legaalses ruumis pisut hiirena, kellega kass mängib - et vähemalt nende kirjanike looming kuulub eesti kirjandusse, kelle loometee algas Eestis. Minuga ei vaieldud, mind testiti.

Küsisin endalt, mis kirjandus on siis see, mida kirjutavad kirjanikud, kelle loometee algas võõrsil. Olin sellest alati mõtelnud kui väliseesti kirjandusest. See tähendas, mitte nagu kirjanduseset, vaid pigem kui keelatud viljast, mis sarnanes muinasjutu kuldõuntele, mis kasvasid imelises puus. Kahjuks kasvas see puu naabri aias, tee sinna oli keelatud, värav suletud.

¹ *Eesti kirjandus paguluses XX sajandil*. Toim. Piret Kruuspere. Tallinn: Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2008.

² Kepp, Õne, Merilai Aarne. *Eesti pagulaskirjandus: Luule*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 1994.

Eesti pagulaskirjandus/Tonts, Ülo. Memuaristika; Rebane, Hilve. Tõlkekirjandus; Teder, Eerik. Kordustrukid. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 1996.

Nõukogudemaa elanikud ei teadnud peaaegu midagi väliseesti kirjandusest.

Ümmarguselt kümme aastat kestis periood, mil pagulastel ja kodu-Eestil puudusid peaaegu igasugused sidemed peale raadiolainete. Vaatamata hädavajalike allikmaterjalide puudumisele, suutsid pagulased käivitada akadeemilise uurimistöö ja tagada kirjastamisvõimalused, sel ajal kui kodumaal suleti pagulusse läinute materjalid nii Kirjandusmuuseumis kui teistes arhiivides direktiivselt erifondi. Selle kõrval otsustasid töötajad ettekavatsetult jätta paljud kogutud materjalid seisma ilma nende süstematiseerimisele asumata, et nende olemasolule mitte tähelepanu tõmmata.

Stalini režiimi järgsel liberaliseerimise ajal hakkasid kirjanduslõulased, samuti ka Kirjandusmuuseumi töötajad (õigemini osa nendest), üritama saada ülevaadet sellest, kuidas arenes eesti kirjandus ja kultuur paguluses, kuidas jätkas tööd haritlaskond, kes põgenes lootuses peatselt tagasi tulla. Püüti komplekteerida väliseesti raamatuid, koguda kirju ja fotosid, ennekõike aga seda, mis jäi maha kodumaale: dokumente, käsikirju, mälestusi. Vajadus info järele oli veel elavam põgenike hulgas. Töötades olukorras, kus puudus juurdepääs enamikule allikmaterjalidest, hakkasid pagulasuurijad otsima kontakte, et hankida koopiaid kodumaale jäänud trüki- ja arhiivimaterjalidest. Materjal, mida posti teel vahetati, pidi läbima mitmeid ohte: lubade vormistamised, kopeerimiskaskused, eriosakonna viseerimine jne. Nõukogude tsensuuri sajasilmne Argos ei maganud kunagi, kuid suigatas vahel siiski ja tedagi oli võimalik mõni kord üle kavaldada. Kopeeriti ja saadeti välja peamiselt trükimaterjali, näiteks sõjajärgsete ajakirjade numbreid jms. Käsikirjalise materjali saatmine oli keerulisem (kui oli tarvis luba hankida) või riskantsem (kui saadeti loata). Mida vanemat materjali oli tarvis saata, seda lihtsam see oli: XIX sajandi materjali koopia saatmine kulges tunduvalt valutumalt kui XX sajandi arhiivainese koopia saatmine. Vahel võis ka nõukogude trükiste saatmisest tulla palju pahandust. Üks seletusi Eesti kirjandusteaduse sõjajärgsete kümnendite suuresti arhiivikeskse uurimuse domineerimisele on äraldigatus maailma teoreetilise mõtte arengust. Samal ajal olid salastatud ka paljud arhiivid. Uuemat kirjandusteaduslikku mõtet oli sageli üsna võimatu kasutada, nii oli allikauuringute olulisuse rõhutamises ka kompensatoorset aspekti.

Ka Eestisse jäänud allikmaterjalide kogumine käis üle kivide ja kändude. 1958. aastal ja 1960. aastail korraldati Keele ja Kirjanduse Instituudi kirjandusuurijate kirjanduslikke ekspeditsioone, mille käigus fotografeeriti ka pagulaskirjanike kunagisi elukohti ja koguti andmeid nende Eestisse jäänud materjalide kohta. Püüti koguda pagulaskirjanike kirju kodumaale, üksikuid fotosid, kuid umbusk ja abistamissoov eksisteerisid kõrvuti. Ei olnud harvad juhused, et keegi tõi muuseumi kirja sees saadud Marie Underi foto. Erakirjade üleandmisel oldi hoopis ettevaatlikumad - vahest ei oleks ka süütu sõnumi, praktiliselt käekirjanäite muuseumi andmine olnud aus kirja saatja suhtes, võibolla oleks võinud kahjustada nii kogujat kui üleandjat. Oskar Kruus on rõhutanud, et ta oli esimesi, kes kogus süstemaatiliselt pagulaskirjanike materjale, mille tõttu tal tuli ka ebaseaduslikult üle elada. Erakogujal olid kogutu suhtes omanikuõigused, sageli ka endale vabatahtlikult võetud kohustused. Pagulased püüdsid hankida teavet huviliste tausta kohta, vaevalise suhtluse vahel oli mitmekordne filter.

Kui kümme sõjajärgset nõukogude aastat oli püütud kõiki pagulasi eesti kultuuriloost välja kirjutada, siis 1960. aastatel ei saadud enam nendeta läbi. Eesti Vabariigis alustanud kirjanikud tehti lausa nõukogude kirjanikeks, sest okupatsiooni vaatekohalt oli Eesti inkorporeeritud koos kirjanike ja koos kirjandusteadlastega. 1950. aastate lõpp, sõprusühingu loomise aeg, oli uue nõukogude kultuuripoliitika kujundamise aeg.

Suhtumises paguluskirjandusse toimusid pika nõukogude okupatsiooni vältel muudatused, mis võnkusid kaasa ideoloogia teisenemisega Stalini režiimi aegsest pagulaste kõikide teoste erifondidesse sulgemisest kuni nende jagamiseni lubatud ja keelatud kirjanduseks. Lubatavuse piir muutus pidevalt. Enamiku lugejate jaoks olid ka lubatud teosed praktiliselt tundmata.

Mu teine mälupeilt on aastast 1989 (võib-olla ka aastast 1990). Järsku otsitakse korduvalt lektoreid, kes võiksid midagi rääkida sellest seni keelatud kirjandusest, kirjanikest ja lugejatest, anda aimu raamatukogudes ja mujal, mis on väliseestlus. Pimedate maal kõlbab ka vaegnägija teejuhiks. Mida tähendab DP, küsib potentsiaalne lektor teiselt niisama algajalt. Mõlemal on siiski teatav edumaa - nad on juba varem lugenud rohkem kui kümnet paguluses ilmunud raamatut ning loevad nüüd ahnelt nii palju kui jõuavad.

Tegelikult oli alates 1958. aastast, mil Eesti NSV-s ilmusid Marie Underi "Valitud luuletused" ja millele järgnesid 1959. aastal Gustav Suitsu "Luuletused", võimalik tsensori pilgu all ja kohustuslike fraasidega tsemendteeritult kirjutada üht-teist pagulaskirjanike loomingu kohta:

võimatu oli ju kirjutada eesti kirjanduse ajalugu ilma selliste kirjaniketa nagu Marie Under, Gustav Suits, August Mälk, August Gailit, Bernard Kangro, Henrik Visnapuu, Karl Ristikivi. Harvemini nimetati mõne paguluses debüteerinud kirjaniku (Kalju Lepik, Arno Vihalemm) üksikuid teoseid.

Siiski võib liialdamata nentida, et “Eesti kirjanduse ajaloo” hoolikalt tsenseeritud käsikiri kajastab kirjandusparadigmat, millest on pagendatud nii suur osa kirjandusest kui ka paljud kirjanikud, keda teadlikult ignoreeriti.

Pagulaskultuuri saab uurida ka käsikirjalisi allikaid kasutamata. Ent kui teoste loojad on pika kultuurikatkestuse jooksul lahkunud, siis asendavad loojaid endid sageli arhiivid, aidates selgitada ja kommenteerida aega ja inimesi. Raamatud on trükitud paljundatud, käsikirju on ainult üks. Kui suhtlemine okupeeritud Eesti ja välismaailma vahel 1950ndate keskel ettevaatlikult algas, olid esimese küsimused sageli: „Mis juhtus arhiividega? Kas need on alles?”

Sõda toob alati kaasa nii arhiivmaterjalide hävimise kui ka peremeheta jäämise. Eesti kultuuriloo ja selle säilitamise pidevust mõjutas okupeerimisel olulise tegurina 1944. aasta suur põgenemine. Pakku minnes oli enamasti võimatu kõiki pabereid ühes võtta. Võimuvõitluses ja võõrriigi vägivaldla küüsi sattudes on arhiivmaterjalid ikka jahiobjektiks või kaitseta. Tule ja vee kõrval ähvardas okupatsioonivägede taganemisel paljusid materjale ka Saksamaale viimise oht. Kõige enam kehtib see riiklike, organisatsiooniliste ja poliitilise iseloomuga arhiivide kohta, kuid kaitsetud on ka kultuuriloolised arhiivid. Kui neid ka vähem rünnatakse, siis seda vähem hoolitakse nende kaitsmisest. Jaan Roos on kirjutanud arhiivmaterjalide hävingust sõja ajal (vt. “Akadeemia” 1989, nr 2), kuid ükski loend ei suuda kaardistada kõiki kadusid, sest üheski riigis ei saa olla nimestikku eravalduses olnud varade kohta. Säilinud ja koju jäänud paberid olid lahkunuile kättesaamatud, samas puudus juurdepääs neile sageli ka okupeeritud Eestis, sest kasutamist kontrollis nõukogude julgeolek. Põgenejad ei teadnud kaua, mis sai nende mahajäänud arhiividest. Õnneks säilis enamik, mida tuli ei võtnud.

Aastaid hiljem anti käsikirju arhiivi üsna imelikest paikadest. 1979. aastal anti VEKSA poolt üle kimbuke Elmar Õuna materjale, millele järgnes E. Õuna käsikirju kirjastuse “Eesti Raamat” vahendusel. Teaduste Akadeemia arhiivi kaudu saabus järsku osa A. Saareste arhiivist. Esimene pagulaskirjaniku arhiiv anti Kirjandusmuuseumisse 1991. aastal - see oli Arno Vihalemma personaalarhiiv.

1990. aastast alates hakkas Enn Nõu andma esialgu koopiaid oma rikkalikust koduarhiivist, millele mõne aasta pärast järgnesid kaustad originaalmaterjalidega. Samal aastal andis Helga Suits-Kangro Tartu Kunstimuuseumile - majja, kus oli kunagi elanud Gustav Suits ja millega teda sidusid lapsepõlvemälestused - osa oma perekonnaarhiivist, et avada Gustav Suitsu tuba.

Gustav Suitsu arhiivi kojujõudmine oli siiski veel ees. Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolises arhiivis Mart Lepiku kogus on säilinud kiri (fond 315, m 156:22), milles M. Lepik vannutab O. A. Webermanni, et vabas maailmas hoitaks hoolikalt Gustav Suitsu käsikirju, millest suure osa põlemist ta nägi 1941. aasta suvel, aidates kustutada G. Suitsu kodu Tiigi tänaval. Pärast läbirääkimisi Helga Kangroga ja muuseumi hoidlate ja siin säilitatavate varade tutvustamist jõudsid 24 karpi Aino ja Gustav Suitsu arhiivmaterjalidega 1993. aastal Kirjandusmuuseumi. Ometi puudus saadetu hulgas Gustav Suitsu nooruskirjavahetus, mida oli ulatuslikult tsiteerinud Aino Suits ja kasutanud Bernard Kangro A. Suitsu "Gustav Suitsu nooruse" ning H. Kangro "Aino ja Gustavi loo" väljaandmisel. Helga Suits-Kangro andis perekondlikku kirjavahetust üle ka 1996. aastal, kuid tagaotsitud kirjad koos Aino Suitsu päevikutega loovutas Kirjandusmuuseumile Aino ja Gustav Suitsu tüdretütar Marit Kangro 1999. aastal - pärast Helga Kangro surma. Mart Lepiku soov oli täidetud.

Katsed kirjutada Eestis mõne pagulusse läinud kirjaniku monograafiline käsitus olid väga küsitavad. Siiski tekkisid ka üksikutele pagulusse läinud kirjanikele omad uurijad. Paratamatult keskendus uurimus põhiliselt kirjaniku varsemale ennesõjaaegsele loome-perioodile (nt Endel Nirk Ristikivi monograafias "Teeline ja tähed"). Mitu tööd jäid varakult pooleli (nt Erna Siiraki Marie Underi monograafia). Erna Siirak kogus materjali Marie Underi monograafia kirjutamiseks, Nigol Andresen Gustav Suitsu monograafia jaoks, Aarne Vinkel August Mälgu kohta.

Nüüd, kui paljudest maadest, sh Eestist, on Marie Underi, Gustav Suitsu, Nigol Andreseni, Herbert Salu, Rudolf Põldmäe jt arhiivid jõudnud EKLA-sse, on võimalik jälgida, kuidas arhiivmaterjali puudumine, samuti trükiste kättesaadamatus takistasid tööd. Ühel ja teisel pool vahetasid kirjandusteadlased koopiaid, nägid vaeva, et saada kirja teel andmeid, omamata sealjuures ülevaadet allikatest. Vaevaline ja kilplasilik oli kirjandusajalooga tegelemine informatsioonisulus. Nii H. Salu kui ka N. Andreseni, E. Siiraku jt arhiivid sisaldavad massiliselt "Eesti Kirjanduses", "Tulimullas" jm väljaannetes ilmunud artiklite või jätkväljaannete

tervete aastakäikude koopiaid, peegeldavad bio-bibliografilise informatsiooni kildhaaval kokkuotsimist, selle asemel et normaalses olukorras neid trükiseid kodus või raamatukogus iga hetk kasutada, Eestis valminud pagulaskirjanike monograafiatest olgu mainitud Harald Peebult Henrik Visnapuu ja Aarne Vinklilt August Mälgu lühimonograafia.

5-köitelise “Eesti kirjanduse ajaloo” hoolikalt tsenseeritud käsikiri kajastab kirjandusparadigmat, kus ollakse näiliselt neutraalne: „August Gailit elas 1944. a sügisest välismaal“, või „septembris 1944 lahkus Adson koos Underiga Rootsi“ või „sügisel 1944 lahkus ka luuletaja Visnapuu“ jne. See petlik neutraalsus varjab kogu käsitluse tugevat ideoloogiseeritust ja arvab eesti kirjanduse ajaloost suure tüki välja. Selle puuduva osa on lõpuks lisanud hiljuti ilmunud “Eesti kirjandus paguluses”.

Ettevalmistused pagulaskirjanduse ajaloo kirjutamiseks algasid 25 aastat tagasi - 1987 seoses Karl Ristikivi 75. sünniaastapäeva konverentsiga. Oli veel nõukogude okupatsiooni lõpuaeg. Ükskõik milline info oli oodatud.

Kui Eestis oli kaasajooksikute ja kollaborantide kõrval küllalt neid, kes tegid, mis võimalik, siis väljaspool Eestit ei olnud võõrvõimu sundi ja jagus tegijaid, ent palju tuli otsast alata.

1946. aastal kirjutas Bernard Kangro Gustav Suitsule³:

“olen neil päevil kaalunud uuesti üht vana mõtet: see on kultuurilooliste andmete ja materjalide kogumine päälkirja alla Eesti pagulaskirjandus Rootsis. See päätükk on olemas, hoolimata sellest, kas seda keegi kunagi kirjutab, on meie kohus siin jätkata arhiivmaterjalide (dokumentide, kirjade, fotode, käsikirjade, bibliisograafia, väljalõigete, mälestuste jne) süstemaatilist kogumist. “

Juba 1945 oli Stockholmis asutatud Väliseesti Kirjanike Liit, Henrik Visnapuu organiseeris Geislingenis Väliseesti Kirjanduse Seltsi. Tegelikult toimus väljaspool Eestist kaua aktiivsem ja keskendatum kuluurielu kui Eestis.

³ *Kaasteelised. Bernard Kangro ja Gustav Suitsu kirjavahetus 1944 -1955.* Toim. Eve Annuk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2001, lk 45.

Väliseesti arhiivide laekumine on vahetult seotud väliseesti kirjanduse kojutulekuga, rahvuskirjanduse kaheks jagunemise ebaloomuliku protsessi lõppemise ja eesti kirjanduse ajaloolise terviku taastamisega, mille endastmõistetavaks tagatiseks oli Eesti riikliku kontinuiteedi taastamine, Eesti taasiseseisvumine.

1993. aasta jõulude eel jõudsid USA-st Tartusse kultuuriloolisse arhiivi kastid olulisema osaga Asta Willmanni arhiivist, millele on hiljem lisandunud mahajäänud täiendav materjal. Samal aastal saadi ka Imant Rebase kogu.

Aasta varem, 1992. aastal andis Hellar Grabbi üle Frieda Drewergi (Reed Morni) paberid.

Aastad 1994 ja 1995 lisasid Eesti Kirjanike Kooperatiivi suure arhiivi (jaolt segiläbi Bernard Kangro isikliku arhiiviga), Herbert Salu arhiivi, Helmi ja Bernhard Mäelo arhiivi, Ants Orase arhiivi, osaliselt O. A. Webermanni arhiivmaterjale, Peeter Lindsaare, Gert Helbemäe ja Johannes Aaviku arhiivid.

1996. aasta ületas eelnevaid suure laekumisega aastaid - saadi ca kümme korda rohkem arhiivmaterjale kui varasemal perioodil. Mastaapne nii sisult kui tähenduselt on järgneval 1995-1996 Maria Kangro poolt saadetud Bernard Kangro arhiiv. 1997. aastal lisandus Lundist Malle Uibopuu kaasabil Valev Uibopuu kogu. Ja nõnda edasi.

Eriti tähenduslik oli Marie Underi ja Artur Adsoni arhiivi kojujõudmine 1996. aastal. Adsoni ja Underi Eestisse jäänud paberid anti Kirjandusmuuseumi 1946. aastal ja täiendavalt Fr. Tuglase poolt 1968. aastal, väiksem osa jõudis muuseumi koos Tuglase arhiiviga 1973. Sisaldades pea kõigi Underi varasemate kogude mustandeid, arvukalt kirju, publitseerimata materjale jm, peegeldas see kogu juba varemgi eesti kirjanduse tähetundi, Underi ja Adsoni pagulusaja rikkalik arhiiv osutab vägivaldsele murrangule, jätkumisele ja lõplikule naasmisele. Ilma nende materjalideta ei oleks valminud ja trükist ilmunud Sirje Kiini mahukas pea tuhandeleheküljeline monograafia Marie Underist⁴

Nüüd juba pea kahekümne aasta jooksul on arhiivmaterjali vool jätkunud nii ohtrasti, et loendamine läheks pikale. Kirjandusajalugu on üldistus, ta ei vaja tingimata arhiivmaterjali kasutamist, kuid vajab eelnevate üksikkäsitlete olemasolu. Tänu pagulaste arhiivide jõudmisele

⁴ Kiin, Sirje. *Marie Under : elu, luuletaja identiteet ja teoste vastuvõtt*. Tallinn: Tänapäev, 2009.

Eestisse, Kirjandusmuuseumi kultuuriloolisse arhiivi on trükki jõudnud või valmimas arvukalt uurimusi ja publikatsioone paljude kirjanike loomingust.